

Osmanlı Ordusunda Bir Motivasyon ve Terfi Kaynağı: “Terakki” Tevcihi

A Source of Motivation and Promotion the Otoman Army: “Terakki” Allocation

Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ*

Özet

Osmanlı devletinde “aristokrasi”nin yerine, “meritokrasi”nin yani kişileri liyakatlarına uygun olarak değerlendirme sisteminin etkili olduğu bilinen bir gerçektir. Bireylerin bu sisteme göre terfi ettirilmeleri, hem onların devlete olan sadakatini güçlendirmekte hem de motivasyonlarını artırmaktaydı. Bu uygulama, devletin sınırlarını genişletmesinde ve fethettiği topraklarda güçlü bir şekilde hâkimiyet kurabilmesinde etkili yöntemlerden biri olmuştur. Bu makalede söz konusu öngörülen hareketle Osmanlı ordusunda ve timar sisteminde bir ödüllendirme yöntemi olan “terakki” tevcihinin, motivasyon ve terfi kaynağı olarak özellikle timar ve zeamet sahiplerini ne şekilde etkilediği, uygulamada ne kadar başarılı olduğu, Osmanlı arşiv belgeleri ve konu ile ilgili telif ve tetkik eserler ışığında ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı devleti, timar sistemi, terakki, ordu, asker

Abstract

It is a known fact that in the Ottoman State instead of “aristocracy”, “meritocracy” -evaluation of individuals proper to their merits- is effective. For, promotion of individuals according to this system both strengthened their loyalty to the state and increased their motivation. Thanks to this application, as the state could expand its borders, it could also establish a strong dominance over the conquered lands. In this article, from this prevision forth, as a source of motivation and promotion, how “terakki” allocation, an awarding method in the Ottoman army and timar system, effected especially the timar and zeamet holders and in what degree it had been successful have been evaluated in the light of Ottoman archive documents and related revised materials and compilation.

Key Words: Ottoman State, timar system, terakki, army, soldier

Giriş

Askerin savaş alanında başarılı olmasında manevi bir takım hususiyetler etkili olduğu gibi maddi faktörler de etkilidir. Bu bağlamda savaş alanında askerin zihinsel durumu büyük önem arz etmektedir. Özellikle uzun sürme ihtimali olan bir savaşta askerin her türlü sıkıntıya katlanma konusundaki kararlılığı, fizikî ve ruhsal olarak kendisini mücadeleye hazır etmesi, oldukça zor şartlarda savaşan bir Osmanlı askerinin en önemli problemlerinden biri olsa gerektir¹. Bu dönemin genel hatlarıyla panoramasına bakıldığında, bir “savaş mekanizması” olarak adlandırılan Osmanlı devletinin askerlerinin savaşma azmini ve cesaretini hangi faktörlerin etkilediği halihazırda araştırılmaya muhtaç bir konudur. Ancak şu bir gerçektir ki, savaş alanındaki askerin psikolojisi üzerinde manevi motivasyonun sağlanması; savaş öncesi duaların okunması, mehteran takımının marşlar çalması ne kadar etkili ise maddi güdüler de o denli etkili olabilmekteydi.

Bu makalede, yukarıda izah etmiş olduğumuz öngörülerden hareketle maddi güdünün bir kaynağı olan terakki tevcihinin özellikle timar ve zeamet sahipleri açısından ne anlama geldiği, hangi vasıflara sahip olanlara verildiği, tevcih işleminin nasıl gerçekleştirildiği, miktarı ve uygulamada başarılı olup olunmadığı üzerinde durulacaktır. Ancak bu hususlar hakkında bilgi vermeden önce “terakki” kelimesi üzerinde durmakta yarar vardır.

“Terakki” kelimesi, Arapça bir kelime olup, “*artma, çoğalma, ilerleme, ileriye gitme*” anlamına gelmektedir². Osmanlı kaynaklarında yeniçeri efradı³ ile timar ve zeamet sahiplerine verilen zam

* Yrd.Doç.Dr.,Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Misafir Öğretim Üyesi) (e-mail: erdogan@gazi.edu.tr).

¹ Bu hususta ayrıntılı bir çalışma için bk. Rhoads Murphy, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş (1500-1700)*, (çev. M.Tanju Akad), İstanbul 2007.

² Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, s.398.

³ Yeniçerilere savaşlarda gösterdikleri yararlılıklar karşılığında verilen taltif ve terakkiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, TTK Yay., Ankara 1988, s.675-705.

anlamında kullanılmaktadır⁴. Timar ve zeamet sahipleri için bu zamlar, sipahinin devlet için zamanla göstereceği yararlılıklarıyla orantılı olarak tasarruf ettikleri dirliklerine yeni ilaveler yapılmak suretiyle gerçekleşmekteydi⁵. Bu türden terakkiye “hisse” veya “ifraz”, terakki sahiplerine ise “terakkilü”⁶ denilirdi.

Terakki Tevcih Sebepleri

Bilindiği üzere Osmanlı devletinde sefer kararı alındığı zaman, Anadolu’ya fermanlar gönderilmek suretiyle savaş çağrıları yapılırdı. Bu fermanlar meydanlarda okutulur, gençler gönüllü olarak gazâyâ çağrılır ve yararlılık göstereceklerine timar vaadinde bulunulurdu⁷. Zira Osmanlı timar sisteminde reâyâdan olan kimseler için timar elde etmek ve sipahi sınıfına girmek için başlıca yol, padişah seferlerine, gazâlarına katılmak ve yararlılık göstermekti. Esasında timar sisteminde reâyâdan birisinin timar sahibi olması yasaktı. Ancak savaşlarda üstün hizmetlerde bulunanlar için bu kural delinmiştir. Bu kişilerin savaşlarda muhtelif kahramanlıklar yapması; hudut boylarındaki askeri harekâtlarda “kale fethinde bayrak dikmek”, “yarar diller”⁸ getirmek ve “başlar kesüp defeatla yararlılığı ve dilâverliği görülmek” gibi büyük başarılar sağlaması gerekirdi⁹.

Bu türden kahramanlıkları gösterecek kişileri motive etmek için savaş çağrılarında onlara, savaştan doyumluluk bulacakları, mal ve ganimet kazanacakları vaat edilirdi¹⁰. Nitekim XV. yüzyılda başta Rumeli ve Orta Avrupa olmak üzere fütühât yapılan yerlerde başarılı olunmasının en önemli sebebi, Anadolu’dan buralara savaşmak ve timar elde etmek için gelen binlerce Türk gönüllü ve akıncıların faaliyetleriydi. Bunlar, savaş meydanlarında gösterdikleri yararlılıklar karşılığında fethedilen topraklara timarlı sipahi olarak yerleştirilmekteydiler¹¹.

Osmanlı kroniklerinde bu anlamda dikkate değer bilgiler sunulmaktadır. Bu kaynaklarda askerlerin yiğitlik ve cesaretlerini gösterdikleri takdirde maddi kazanımlara sahip olacakları ile ilgili muhtelif kayıtlar bulunmaktadır¹². Bu kronik yazarlarından biri olan Peçevî, eserinde 1532 yılında Budin kalesi fethedileceği ve savaşın çok kızıştığı bir sırada askerlere dirlik, terakki, timar ve zeamet gibi zengin ödüller vaat edildiğini ve herkesin dişini tırnağına takıp “ya alırım, ya başveririm” diye uğraşp durduğunu yazmaktadır¹³. Bu vaatler, savaşa ilk kez katılacaklara timar elde etme imkânını, timarı olanların ise terfi edebilmelerini sağlamaktaydı. Böylece savaş motivasyonunun sadece manevi yönü değil, maddi yönü de gerçekleştirilmiş olmaktadır.

Timar tevcihinde olduğu gibi bir sipahiye “terakki” tevcih edilmesinde de en etkili husus, o kişinin savaşta “yararlılık” göstermesiydi¹⁴. Koçi Bey’e göre, timar sahiplerinden “yararlılığı görülmeyene ve sefer-i hümayûnda baş ve dil getirmeyene” terakki verilmezdi¹⁵.

Osmanlı arşiv belgelerinde terakki tevcih sebepleri ile ilgili muhtelif bilgilere rastlamak mümkündür. Özellikle mühimme ve timar ruznâmçe defterlerinde yer alan kayıtlarda bu hususlarla ilgili zengin veriler bulunmaktadır. Kayıtlarda yer alan ve terakki sebebi olarak gösterilen “yararlılık”

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, İstanbul 1993, s.458.

⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, **İA**, C. 12, s.295.; Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah yay., İstanbul 1985, s.50.

⁶ “Bu tabir, kılıç haklarına zam yapılan timar ve zeamet sahipleri için kullanıldığı gibi, savaş zamanlarında kale savunmasında ve muhafazasında hizmet eden ve bu suretle eski ulûfelerine üçer beşer akçe zam yapılan yeniçeriler için de kullanılmaktaydı”. Bu hususta bk.M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri...**, C. III, s.458.

⁷ Halil İnalçık, “Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu”, **Türk Kültürü**, S. 34, Yıl III (Ağustos 1965), s.762.

⁸ “Dil, düşmanın durumunu öğrenmek için ele geçirilen esir anlamına gelmektedir”. bk. Midhat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgati**, İstanbul 1986, s.85.

⁹ Ö. Lütfi Barkan, “Timar”, s.316.; Yılmaz Kurt, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, **Osmanlı**, C. 3, Ankara 1999, s.62-63.

¹⁰ Savaşın maddi boyutunun getirisi askerler için önemli bir husustu. Bir mühimme kaydında, “*memleket içinde arzusuyla sefere gitmek isteyen yiğitlerden yararlılığı görülenlere timârlar ve terakkiler ihsân olunacağı*” ifade edilmişti. bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, **Mühimme Defteri**, C 24, 137/380. (Bu defter türü, bundan sonra MD olarak kısaltılacaktır.); Bu türden başka bir belgenin yorumu için bk. Yunus Koç, “Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum”, **Bilig**, S 35 (Güz 2005), s.234.

¹¹ H. İnalçık, “Osmanlı Timar Rejimi...”, s.762.

¹² Hoca Sadettin Efendi’nin Tacü’t-tevârih adlı eserinde geçen şu mısralar oldukça dikkat çekicidir: “*O gözü pek yiğitler dört bir yana daldılar/Ne ettiğini nasıl söyleyem öyle toynuluk aldılar*”. bk. Hoca Sadettin Efendi, **Tacü’t-tevârih**, C I, (hzl. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s.5.

¹³ Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, (hzl.: Bekir Sıtkı Baykal), Cilt I, Ankara 1999, s.165.

¹⁴ Yararlılığı olmayan kişilere terakki verilmemesi ile ilgili olarak bir mühimme kaydında ilginç bir hüküm bulunmaktadır. Bu hükümde “*evinde yatıp hiçbir yararlılıkta bulunmayan kimselere terakki için tezkere verilmemesi...*” vurgulanmıştır. bk. MD, C 27, 271/642.

¹⁵ Görüceli Koçi Bey, **Koçi Bey Risâlesi**, (hzl.: Yılmaz Kurt), Ecdad Yay., Ankara 1994, s.24-25.

kavramının daha detaylı açıklamalarını şu şekilde sıralamak mümkündür: savaşta yoldaşlık etmek¹⁶, yarar dil (esir) getirmek¹⁷, düşman yurdundan haber getirmek¹⁸, kale fethinde bulunmak¹⁹, seferde kılavuzluk etmek²⁰, düşman ordusundan haber getirmek²¹, sefer mühimmatı için malzeme (kereste vs.) tedariki²² ve naklinde hizmet etmek²³, düşmanı takip etmek²⁴, kale tamiri²⁵, bir atlı kâfirin elinden bayrağını alıp getirmek²⁶, bir yarar atlı kâfiri tutup diri getirmek²⁷ vs.

Bir timar sahibi gösterdiği yararlılıklar nisbetinde dirliğini ilavelerle (terakkilerle) büyütebilir, hattâ zeamet sahibi olabilirdi²⁸. Bilindiği üzere timarlı sipahinin timarı 20.000 akçe olunca artık “zaim”, aldığı akçe miktarı da “zeamet” adını alırdı²⁹. Esas itibarıyla bakıldığında bir timar sahibinin zeamet sahibi olması oldukça zordu. Zirâ, bu topraklar hemen hemen tamamıyla padişahın kullarına veya bey oğullarına ayrıldığından³⁰ bir sipahinin zeamet sahibi olabilmesi için olağanüstü derecede yararlılıklar göstermesi; savaşta on beş dil (esir) veya kelle getirmesi lazımdı³¹.

Savaşta yararlılık göstermek suretiyle terakki verilmesi, daha önce de ifade ettiğimiz üzere sadece timar ve zeamet sahipleri için değil, yeniçeri efrâdı için de geçerliydi. H.985/M.1577 tarihli bir mühimme kaydı bu hususta oldukça dikkat çekici veriler sunmaktadır. Kayıtta, “*yeniçeri taifesi eğer terakki taleb ederse bir vilâyet fethedip yüz aklığı gösterdikleri takdirde terakki taleb etmeye müstahak olacakları*” ifade edilmişti³².

Terakki, savaşta gösterilen yararlılıklar dışında padişahlarında cülûslarında da tevcih edilmekteydi. Buna “cülûs terakkisi” denilmekteydi³³. Bilindiği üzere padişahların cülûslarında atıyeden başka terakki verilmesi mutattı³⁴. Cülûs terakkisi, hem kapıkulu süvarilerine hem de timarlı sipahilere verilirdi. Hattâ sancakbeyleri tarafından tanzim edilen defterlerden biri de “*cülûs terakki defterleri*”ydi. “*Cülûs-ı hümâyûn vaki oldukda*”, umûmi bir cülûs terakkisi alınabilmesi için, sancaktaki dirlik sahiplerinin hepsinin kaydedildiği bir defter hazırlanmaktaydı. Bu defterin bir sureti merkeze gönderilmekte ve buna göre her dirlik sahibine terakki hükmü verilmekteydi³⁵. H.983/M.1575 tarihli bir hükümde, bu hususa misâl teşkil edecek bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtta, “*cülûs terakkisi defterine*

¹⁶ Örnek belgeler için bkz. “...Mustafa Kıbrıs ceziresinde Magosa kal’asından çıkan keferi muhârebesinde yoldaşlık eylemeğin bin akçe terakki...”, Bkz. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Timar Ruznâmçe Defteri*, No:38, s.799. (Ruznâmçe defterleri, bundan sonra BOA-TRD şeklinde kısaltılacaktır); “...Kıbrıs’da yoldaşlık etmeğin emr-i şerif alub üç bin akçe terakki...”, BOA-TRD-48, s.621.; “...Kıbrıs ceziresinde hudmetde ve yoldaşlıkda bulunmağın dört bin akçe terakki...”, BOA-TRD-33, s.744.; Ayrıca bk. MD, C 1, 30/116, 37/162, 71/380, 73/392, 93/504, 93/508, 101/553, 104/571, 107/587, 126/694, 129/712, 132/731, 134/747, 134/750, 140/796, 150/838, 151/843, 154/860, 154/863, 155/864, 160/897, 160/898, 166/948, 179/1025, 179/1027.; MD, C 4, 60/615, 60/617, 83/850, 102/1030.; MD, C 8, 13/161, 15/181, 16/189, 24/280, 27/317, 28/324, 28/328, 28/330, 28/331, 29/334, 29/338, 31/367, 32/372, 32/375, 33/381, 33/382, 33/383, 33/384, 33/386, 33/387, 33/388, 33/391, 34/394, 34/397, 34/400, 35/410, 52/591.; BOA-TRD-22, s.837.

¹⁷ MD, C 1, 4/8, 5/18, 13/42, 50/246.

¹⁸ MD, C 1, 46/229, 65/338.; MD, C 4, 80/820.

¹⁹ MD, C 1, 69/364, 71/376.; MD, C 8, 15/180.

²⁰ MD, C 1, 102/558.; MD, C 4, 114/1156.

²¹ MD, C 1, 33/135.; MD, C 4, 156/1584.

²² MD, C 4, 147/1488.

²³ MD, C 4, 83/849.

²⁴ MD, C 4, 134/1368.

²⁵ BOA-TRD-116, s.491.; BOA-TRD-133, s.830, 845.

²⁶ MD, C 8, 10/119.

²⁷ MD, C 8, 10/128.

²⁸ Aldığı terakkilerle zeamet sahibi olan bir timar sahibi için bkz. BOA-TRD-39, s.621.

²⁹ Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, (Önsöz: M.Tayyib Gökbilgin), İstanbul 1979, s.62.; Ayrıca bk. Mustafa Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *DTCF Dergisi*, C. XIII, S 1-2 (1955), s.45.; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 1986, s.336.; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII.Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yay., Ankara 1996, s.93.

³⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev.: Ruşen Sezer), İstanbul 2003, s.120.

³¹ Coşkun Üçok, “Osmanlı Devleti Teşkilâtından Timarlar”, *A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi*, C II, S 1 (1944), s.84.

³² MD, C 30, 223/518.

³³ Cülûs terakkisi ile ilgili örnek belge için bk. BOA-TRD-48, s.618.

³⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, C III, s.458.; “Padişahın kapıkulu askerine cülûs bahşişi verirken bunu bizzat kendisinin “*kullarımın bahşişi ve terakkileri makbulümdür verilsin*” demesi ve bu sözün asker tarafından işitilmesi âdetti; Padişahın sözündeki “*terakki*” tabiri, bahşişten başka yeniçerilerin yemiyelerine yapılacak zam demektir. Yeniçeriler padişahın ağzından bahşiş ve terakkilerinin verilmesini işitince derhal halka olur, Ocak başçavuşu, Yeniçeri ocağından ölenlerin, geçmiş Osmanlı padişahlarının ruhlarına ve yeni padişahın selâmetine duâ eder ve Yeniçeriler âmin diyerek fatihâ okunduktan sonra merasim son bulurdu”. Bk. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s. 337-341.

³⁵ Zekâi Mete, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIX (1999), s.196.

kimin üzerinde ne miktar timâr var ise defter edilmesi ve berâtları mücebince terakki verilmek kanûn olduğu cihetle defteri o sûretle tanzîm edip göndermeleri” istenmişti³⁶.

Tevcih İşlemi

Osmanlı askeri teşkilâtında savaşta gösterdiği yararlılıklarla orantılı olarak askerin timar elde etmesinde veya tımarının yeni zamlarla artırılmasında komutanının etkisi büyüktü. Osmanlı ordusu gibi bünyesinde mevsimlik olarak seferber edilen daimi kuvvetleri, paralı askerleri, yardımcı birlikleri, bağımlı devletlerin gönderdiği karışık birlikleri bulunduran bir orduda komutan olan kişinin, her bir grubu motive etmek için psikolojik motivasyon yollarını iyi bilmesi şarttı. Komutanların savaşta yiğitlik gösterenler için öneride bulunmaları üzerine muharebe sonrasında bir terfi kazanma beklentisi, sadakatle hizmet için güçlü bir teşvik unsuruydu³⁷. Bu sebeple timar ve terakki tevcihleri, komutan olan subayın “arıza”sı yani dilekçesi üzerine verilir. Padişah, dilekçe uyarınca sipahiye bir fermanla belli değerde bir timara atar, sancakta bu değerde bir timar boşalınca da beylerbeyi başvuran kişiye bir tezkere verir³⁸. Tezkereyle merkeze gelen aday, sultanın beratıyla o tımarın sahibi olurdu. İlk kez timar alınırken uygulanan yöntem buydu³⁹.

Merkeze verilen arzlar, ibtidâ, mübâdele, kasr-ı yed (tımarından başkası için vaz geçme), tecdîd, mukarrer (kendisi üzerinde kalmasını üsteleme), tayin işleminin noksan kalmış aşamalarını tamamlama gibi hususlarda olduğu gibi terakki tevcihi ile ilgili de olabilmekteydi⁴⁰. Bu arzlar, beylerbeyleri⁴¹ tarafından merkeze gönderilebildiği gibi sancakbeyleri⁴² tarafından da gönderilirdi⁴³.

Sancakbeyleri tarafından merkeze gönderilen arzlar, “yararlık ve yoldaşlık defterleri” olarak adlandırılabilir olan bir defter türünün içinde kayıtlıydı⁴⁴. Sancakbeylerinin taşrada düzenlettikleri bu defterleri merkeze göndermelerinden maksat; herhangi bir zorunluluktan ziyade, emrinde bulunup kendisine çeşitli hususlarda yardımda bulunanları, merkeze haber verip birer görev veya terakki alabilmelerini sağlamaktı. Bu defterlerde, harami, ehl-i fesad veya suhte olanları yakalayıp onların hakkından gelenler, kale savaşlarında yoldaşlık edenler ve seferlerde yararlılığı görülenlerin hâllerine göre ibtidâ veya terakki verilmesi ile ilgili olarak merkeze gönderilen arzlar bulunmaktaydı⁴⁵. Arzlara esas olarak terakkiye aday olan kişinin terakkisi merkezde tevcih edilirdi⁴⁶.

Mühimme kayıtlarından anladığımız kadarıyla, Osmanlı timar sisteminde “terakki” olarak verilecek olan gelirler için muhtelif kaynaklar bulunmaktaydı. Bu kaynakların başında mahlûl⁴⁷ timarlar gelmektedir⁴⁸. Bununla birlikte “ifraz” olan timarlar da terakki olarak tevcih edilirdi. Zirâ, dirlik sahibi vefat ettiğinde, o zamana kadar elde ettiği terakkileri, oğluna veya tımarı daha sonra devralan şahsa

³⁶ MD, C 27, 86/213.

³⁷ R. Murphey, **Osmanlı’da Ordu ve Savaş**, s.156.

³⁸ “Beylerbeyleri, doğrudan doğruya kendi beratıyla Rumeli’nde 5.999, Anadolu’da 2.999 akçeyi aşmayan tımarları atama yetkisine sahipti. Beylerbeyinin kendi verdiği kılıç timara “tezkiresiz” ve beratı divandan alınmak üzere tezkire verdiği hisse timara da “tezkireli timar” denilmiştir. Münhal olan tımarların bir an önce kapatılması ve berat almak için İstanbul’a gelip gitmenin zaman kaybına sebep olacağı göz önünde bulundurularak beylerbeylere timar verme yetkisi verilmişti”. Bu hususta bkz. H. İnalçık, *Klasik Çağ*, s.18.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C. II, TTK Yay., Ankara 1988, s.568.; Ayrıca bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân*, (hızl. Sevim İlgürel), TTK Yay., Ankara 1998, s.139.

³⁹ H. İnalçık, *Klasik Çağ*, s.118.; Bu hususta ayrıca bk. Halil İnalçık, “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât”, *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s.2.; Ayrıca bk. Nejat Göyünç, “Timar Tercihleri Hakkında”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri (30-31 Mayıs 1994)*, İstanbul 1995, s.67-74.

⁴⁰ H. İnalçık, “Osmanlı Bürokrasisinde...”, s.2.

⁴¹ Beylerbeyi aracılığıyla yapılan arza örnek bir belge için bk. BOA-TRD-22, s.836.

⁴² Örnek belgeler için bk.MD, C. 8, 14/172.; 23/272.

⁴³ Bu hususta muhtelif örnekler için ayrıca bk. Nejat Göyünç, “Timar Tercihleri Hakkında”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri (30-31 Mayıs 1994)*, İstanbul 1995, s.67-74.

⁴⁴ Sancakbeyleri tarafından düzenlenen Yararlık ve Yoldaşlık defterleri dışında başka defterler de bulunmaktaydı. Zekai Mete, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri” adlı makalesinde bu defterleri şu şekilde sıralamaktadır: Sefer Yoklama defterleri, Sancak muhâfaza defterleri, Cenki (deryâ muhâfız defterleri), Cülûs terakkî defterleri, Esir defterleri, Mücimr Esâmi defterleri ve Ekâbir (hizmet) defteri. Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Mete, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik...”, s.192.

⁴⁵ Z. Mete, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik...”, s.194-195.; Bu hususta ayrıca bk. Nejat Göyünç, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat’a Kadar)”, **Osmanlı**, C. 6, s. 84.

⁴⁶ Bu hususa dikkat çeken bir kayıt için bk. MD, C. 24, 274/734.

⁴⁷ “Mahlûl, intikal edecek varis bırakmaksızın ölen kimseden kalan arazi, emlâk ve cihet hakkında kullanılan bir tabirdir”. bk. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, C. III, s.384.

⁴⁸ Bu hususta belgeler için bkz. MD, C. 1, 28/100, 63/329, 72/383.; MD, C. 4, 63/638, 87/895, 119/1212, 124/1262, 125/1270, 139/1422, 141/1446, 143/1449, 208/2190.; Ayrıca bk. BOA-TRD-14, s.1078.; BOA-TRD-22, s.839.; BOA-TRD-39, s.619, s.625.; BOA-TRD-48, s.625.; BOA-TRD- 73, s.1029.

intikal etmiyordu. Sadece timarın çekirdek olan kısmı, oğula veya başka şahsa tevcih edilebilirdi⁴⁹. Diğer bir ifadeyle, dirlik sahibinin ibtida maaşına, vaktiyle diğer timarlara dahil köylerin gelirlerinden çıkarılan hisseler halinde, yapılmış olan zamlar geri alınır. Böylece başka bir timar sahibine yapılacak ilaveler de bu “ifraz”lardan temin edilirdi⁵⁰. Terakkilerin, dirlik sahibinin hizmete yeni girecek oğluna aynen ve tamamen intikal etmemesi, timar arazisinin bir aile mülkü halinde nesiller boyunca aynı soydan gelen kimseler elinde kalmasını ve büyümesini engellemektedir⁵¹.

Timar ve terakkiler, genellikle zaferlerin hemen sonrasında dağıtılmaktaydı. Kanuni Sultan Süleyman, doğu seferleri sonunda 1554’de genel bir bağışta bulunarak zeamet sahiplerine binde ikişer yüz, timar sahiplerine de her binde yüzer akçe terakki vererek “askerlerin kalplerini kazanmıştı”⁵². Kezâ yine 1565 yılında kuşatması üç buçuk ay süren Malta’daki St. Elmo Kalesi’nin düşmesinden hemen sonra yapılan tek bir oturumda, terfileri, nakilleri ve timarlarla ilgili ön tahsisleri ele alan 80 dilekçe bir anda karara bağlanmıştı⁵³.

Terakki’nin Miktarı

Terakki’nin miktarına gelince; timarın yerine göre 2.000-6.000’den fazlası zeametın ise yirmi binden fazlası terakki sayılmaktaydı. Timarlarda kılıç hakkı eyaletten eyalete hattâ bölgeden bölgeye değişiklik gösterdiği için⁵⁴ terakki miktarı da timarlarda yerine göre iki bin ile altı bin akçe arasında değişmekteydi⁵⁵.

Devletin içinde bulunduğu siyasî, sosyal ve ekonomik duruma göre de terakki’nin miktarında değişiklik söz konusu olabilmekteydi. III. Selim tarafından çıkarılan ve 9 Eylül 1792 tarihini taşıyan kanun ve buna bağlı Hatt-ı Hümayûn’da, eyalet askerlerinin savaşta yararlık göstermelerini teşvik ve bunu sağlamak için, timar ve zeametlere dokunulmadan, savaş ve muhasara sıralarında yararlılıkları görülenlerin, esir ve baş getirenlerin, yaptıkları işe göre timar ve zeametleri 1.000 ile 6.000 akçe ve hatta daha fazla artırılacaktı⁵⁶.

Daha önce ifade ettiğimiz üzere timar erbâbının yanı sıra kapıkullarına da gösterecekleri yararlılıklar karşılığında bir motivasyon kaynağı olarak terakkiler verilmekteydi. Yavuz Sultan Selim, Çaldıran seferine giderken her nefere biner akçe sefer bahşişi, Mısır seferinde ise Kapıkulu süvarisine ikişer ve Yeniçerilere birer akçe terakki⁵⁷, timar ve zeamet ehline de terakkilerini vermişti⁵⁸.

Yeniçerilere ordunun ilk kurulma zamanlarında gündelik olarak bir akça terakki verilirken, bu miktar zamanla savaşlarda gösterilen yiğitlik ve askerlikte geçen yılların niceliği ile orantılı olarak yükseltilmiştir. Ancak bir yeniçerinin gündeliği, ilk gündeliğinin yedi katını aşmazdı⁵⁹.

“Terakki” Yönteminin Uygulamada Başarısı

Terakki tevcih sebepleri ve tevcih işlemleri hakkında bilgi verdikten sonra timar ve zeamet sahipleri açısından terakki yönteminin uygulamada başarılı olup olmadığı üzerinde durmakta yarar vardır.

Osmanlı Devleti’nde bireylerin liyakatlarına, kişisel yeteneklerine göre değerlendirildiği bilinen bir gerçektir. Ancak sipahilerin kariyerleri açısından önemli bir yol olan terakki tevcih yöntemi, özellikle

⁴⁹ Fatma Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, C. 9, s.903.; A. Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.336-337.; Bu hususta ayrıca bk. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’t-tevârih*, C. I, s.147.

⁵⁰ Ö. Lütfi Barkan, “Timar”, s.316.; F. Acun, “Klasik Dönem Eyalet...”, s.903.

⁵¹ Ö. Lütfi Barkan, “Timar”, s.295.; H. İnalçık, *Klasik Çağ*, s.122.; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. I, 1300-1600, (Ed.Halil İnalçık-Donald Quataert) (çev.: Halil Berktaş), İstanbul 2000, s.157-158.; Ayrıca bk. A. Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, s.337.; Murat Özyüksel, *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*, Bursa 1989, s.106.

⁵² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C I, s.314.

⁵³ R. Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş*, s.186.

⁵⁴ “Kılıç hakkının miktarı, timarın Rumeli ve Anadolu’da oluşuna göre bölgesel farklılık gösterebildiği gibi Anadolu’daki vilayetlerin kendi içlerinde de değişebilmekteydi. Meselâ, Rumeli eyaletinde 6.000, Anadolu, Cezayir ve Kıbrıs eyaletlerinde 5.000, Karaman, Zülkadriyye, Sivas eyaletlerinde 3.000 akçeydi”. bk. Mithat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirlıklarının Çeşitli Şekilleri”, *VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961), Kongreye Sunulan Bildiriler*, TTK Basımevi, Ankara 1967, s.283.

⁵⁵ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri*, s.458.

⁵⁶ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeametlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları”, *İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 32 (1979), s.231.

⁵⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s.343-344.

⁵⁸ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü’t-tevârih*, C. IV, (Haz.İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999, s.335.

⁵⁹ Joseph von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, (çev.: Mehmed Ata), (Sadeleştiren: Abdülkadir Karahan), C. I, Ankara 1990, s.8.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında timar sisteminde baş gösteren bozukluklar göz önüne alındığında⁶⁰ belli bir dönemden sonra başarıyla uygulanmıştır demek mümkün görünmemektedir. Nitekim timar sisteminde başgösteren bozulma emareleri arasında, terakki sağlamak için hile ve bahaneyle timarlardan feragat edip geliri daha yüksek başka bir timara talip olanların bulunduğunu görüyoruz⁶¹. Mühimme kayıtlarında bu hususla ilgili bir hüküm oldukça dikkat çekicidir. Kıbrıs beylerbeyisine gönderilen bu hükümde, timar ve zeamet sahiplerinin beratlarının yenilenmesinde ve terakkilerinin tahririnde bir çok hileler ve suistimaller olduğu ifade edilerek tezkereler verilirken hileye mahal kalmayacak surette dikkat edilerek yazılması emredilmişti⁶².

Osmanlı timar teşkilâtındaki inhitat ve bozukluklar ile ilgili olarak muhtelif tedbirler alınmaya çalışılmış ve bu minvâlde özellikle kılıçların parçalanması ve büyük hizmetler görmeden terakki elde edilmesi kesinlikle yasaklanmışsa da bu durum engellenememiştir⁶³. Özellikle “düşen dirlikler” sipahiliğe yarar kimselere verilmeyerek daha çok saray halkı, ümerâ, rical gibi yüksek zümreye has olarak verilmeye başlamış ve bu durum, ileri gelen kimselerin hizmetkârlarına dirlik verilmesine sebep olacak kadar ileri boyutlara ulaşmıştır. Söz konusu durum seferlere iştirak edecek olan timarlı sipahilerin miktarının oldukça düşük seviyelere inmesine sebep olmuştur⁶⁴.

İncelediğimiz kayıtlarda, zeamet sahibi olan timar sahiplerinin sayılarının azlığına dair verilerin bulunması da oldukça dikkat çekicidir. Timar sisteminin Bosna-Hersek'te uygulanması ile ilgili olarak araştırma yapan Nedim Filipoviç'in tespiterine göre, Saray-Bosna Şarkiyat Enstitüsü'nün tarih vesikaları arasında XVI. yüzyılın sonlarına doğru yazılmış birçok belgede, hizmetleri dokunan asker ve sipahilerin timar veya terakki elde etmek için uzun süre beklemek mecburiyetinde kaldıklarına dair vesikalar bulunmaktadır. Yine O'nun tespitlerine göre, bu dönemde timar sistemindeki suistimaller göz önünde bulundurulursa bir sipahinin, kendisini zeamet sahibi olabilmesi için on tane ve daha fazla timar terakkisi kazanması ve biriktirmesi, ancak bu hakkını uzun zaman tahakkuk ettirememesi genellikle karşılaşılan bir durumdur. Dolayısıyla bu vaziyet, bütün sipahilerin kariyerlerini ilerletme şanslarını azaltmakta ve mücadele heveslerini de zayıflatmaktaydı⁶⁵.

Savaş psikolojisi açısından hadiseye bakıldığında, timar sisteminin başarıyla uygulandığı dönemlerde bir timarlının timarının elinden alınma korkusu, savaşmak için yeterli motivasyonu kazandırmasa da seferberlik emirlerine riayet edilmesini sağlamakta, savaşta yiğitlik göstererek timarını büyütme düşüncesinde olan bir sipahi için yine de teşvik edici bir unsur olabilmekteydi⁶⁶.

Sonuç

Osmanlı devletinde özellikle timar ve zeamet sahipleri için bir terfi kaynağı olan “terakki” sistemi, savaşa olan motivasyonun artması için etkili bir yöntemdi. Bu yöntem sayesinde sipahiler, buldukları kategoriden başka bir kategoriye geçme şansına sahip olabiliyorlardı. Ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren timar sisteminde baş gösteren bozukluklar, “terakki” tevcihinin liyakat sahipleri için bir motivasyon ve terfi kaynağı olma fonksiyonunu giderek kaybetmesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

ACUN Fatma, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulanması”, *Türkler*, C. 9, s.899-908.

AKDAĞ Mustafa, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *A.Ü.DTCF Dergisi*, C. III, S. 4, Ankara 1945, s.419-431.

-----, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, *DTCF Dergisi*, C. XIII, S 1-2 (1955), s.27-51.

Ayn-ı Ali Efendi, *Kavân-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, (Önsöz: M.Tayyib Gökbilgin), İstanbul 1979.

BARKAN Ö. Lütfi, “Timar”, *İA*, C. 12, s.286-333.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri*, C. 1, 4, 8, 24, 26, 27, 29, 30.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Timar Ruznâme Defteri*, Nu.: 14, 22, 33, 38, 39, 48, 65, 73, 116, 133.

⁶⁰ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. III, S 4, Ankara 1945, s.419-431.; Ayrıca bk. Joseph von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, (çev.: Mehmed Ata), (Özetleyen: Abdülkadir Karahan), C. II, Ankara 1991, s.196-197.

⁶¹ Ö. Lütfi Barkan, “Timar”, s.317.; Bu hususta bir belge örneği için bk. BOA-TRD- 22, s.836.

⁶² MD, C 29, 179/428.

⁶³ C. Üçok, “Osmanlı Devleti Teşkilâtında Timarlar”, C. II, s.90.

⁶⁴ M. Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, s.420.

⁶⁵ Nedim Filipoviç, “Bosna-Hersek'te Timar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 15, Nu.: 1-4 (1953-1954), s.170.

⁶⁶ R. Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s.191.

- FILIPOVIC Nedim, "Bosna-Hersek'te Timar Sisteminin İnkişafında Bazı Hususiyetler", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 15, No.1-4 (1953-1954), s.154-188.
- Göriceli Koçi Bey, **Koçi Bey Risâlesi**, (hzl.:Yılmaz Kurt), Ecdad Yay., Ankara 1994.
- GÖYÜNÇ Nejat, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", **Osmanlı**, C. 6, s.77-88.
- , "Timar Tevcihleri Hakkında", **Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri (30-31 Mayıs 1994)**, İstanbul 1995, s.67-74.
- HALAÇOĞLU Yusuf, **XIV-XVII.Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, TTK Yay., Ankara 1996.
- HAMMER, Joseph von, **Osmanlı Devleti Tarihi**, (çev.: Mehmed Ata), (Bugünkü Dille Özetleyen: Abdülkadir Karahan), Ankara 1991.
- Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âli-i Osmân**, (hzl.:Sevim İlgürel), TTK Yay., Ankara 1998.
- Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-tevârih**, C. I, IV (hzl. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.
- İNALCIK Halil, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", **Osmanlı Araştırmaları**, I, İstanbul 1980, s.1-14.
- , "Osmanlı Timar Rejimi ve Sipahi Ordusu", **Türk Kültürü**, S. 34, Yıl III (Ağustos 1965), s.758-765.
- , **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, (çev.: Ruşen Sezer), İstanbul 2003.
- , **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C. 1, 1300-1600**, (Ed.Halil İnalçık-Donald Quataert) (çev.: Halil Berktaş), İstanbul 2000.
- KOÇ Yunus, "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", **Bilig**, S. 35 (Güz 2005), s.229-244.
- KURT Yılmaz, "Osmanlı Toprak Yönetimi", **Osmanlı**, C. 3, Ankara 1999, s.59-65.
- METE Zekâi, "Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri", **Osmanlı Araştırmaları**, XIX (1999), s.181-221.
- MURPHEY Rhoads, **Osmanlı'da Ordu ve Savaş (1500-1700)**, (çev.: M.Tanju Akad), İstanbul 2007.
- ÖZKAYA Yücel, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Timar ve Zeâmetlerin Düzeni Konusunda Alınan Tedbirler ve Sonuçları", **İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S. 32 (1979), s.219-254.
- ÖZYÜKSEL Murat, **Feodalite ve Osmanlı Toplum**, Bursa 1989.
- PAKALIN Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. II-III, İstanbul 1993.
- Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, (hzl. Bekir Sıtkı Baykal), C. I, Ankara 1999.
- SERTOĞLU Midhat, **Osmanlı Tarih Lûgati**, İstanbul 1986.
- , "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirlıklarının Çeşitli Şekilleri", **VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961), Kongreye Sunulan Bildiriler**, TTK Basımevi, Ankara 1967, s.281-291.
- Şemseddin Sâmî, **Kâmûs-i Türkî**, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317.
- TABAKOĞLU Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yay., İstanbul 1985.
- , **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yay., İstanbul 1986.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, I Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı**, TTK Yay., Ankara 1988.
- **Osmanlı Tarihi**, C. II, TTK Yay., Ankara 1988.
- ÜÇÖK Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar", **A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. II, S. 1 (1944), s.73-95.